

Molnár Zoltán¹

A női szerepek megváltozásának társadalmi és katonai vonatkozásai a dualizmus időszakában, 1867–1914

The Social and Military Aspects of the Change of Women's Role in the Period of Dualism, 1867–1914

Absztrakt

A dualista időszak fejlődése magával hozta a nők szerepének megváltozását. A gazdasági növekedés következtében egyre nagyobb méreteket öltött a női munkaerő alkalmazása. A tanulmányban bemutatom, hogyan sikerült a nőknek kitörni a másodrangú állampolgárok szerepéből, milyen munkákat végeztek a mezőgazdaságban és az iparban, illetve cselédként, hogyan vált lehetővé oktatásuk, és ezáltal a társadalmi rangjuk emelkedése. Megvizsgálom milyen egyletekbe tömörültek jótékonyági célból vagy érdekeik érvényesítéséért. Megjelenítem a házasság és a család jelentőségét az osztrák–magyar tisztikar esetében.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, nők, társadalom, tisztikar

Abstract

The improvement of the dualism period came with the change of women's role. As a result of the growing economy, the role of women in the job market was growing by the day. In my study I show how women broke out from the role of a second class citizen, the kind of work they were doing in agriculture and industry, and how their education was possible while they served as maids and how they climbed the social ladder. I inspect what kind of organisations they were a part of because of charity,

¹ Doktorandusz, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola – University of Public Service, Doctoral School of Military Sciences, PhD student, e-mail: molnarzoltan910211@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0357-8265>

or to validate their interests. I also show the importance of marriage and family in the Austro–Hungarian officer corps.

Keywords: *Austro–Hungarian Monarchy, women, society, officer corps*

1. A nők a hagyományos magyar társadalomban

A magyar családok apaközpontúak voltak. A főhely az étkezésnél őt illette meg, csak úgy, mint a legjobb falatok. A parasztcsaládoknál néhol az asszony és a gyermekek nem ülhetek vele egy asztalhoz. Jól jellemezte a hatalmi viszonyokat az is, hogy a férj tegezhetette feleségét, az viszont általában magázta őt. Nyilvános helyeken bizonyos távolság tartásával mutatkoztak. A templomi ülésrend pedig nemcsak a társadalmi rang alapján különböztette meg a híveket, amely szerint a módosabbak ültek előbb, hanem nemek szerint is. A felsőbb rétegekben enyhültek már ezek a merev szabályok. A modern városi polgárság körében a férj és a feleség kölcsönösen magázhatta vagy tegezhetette egymást. Az asztali ülésrend pedig vendégségben akár kiemelt helyet is biztosíthatott a nőnek. Enyhült a nyilvánosság előtti megjelenésük korlátozása is, bár azt pontosan meghatározták, hogy az úrinőknek színházokban, kávézóknak, tömegközlekedési eszközökön, hogyan illik megjelenni (egyedül, más nők társaságában vagy csak férfikísérővel). Már nem volt könnyű kizárni őket a közéletből, ebben nagy szerepe volt a polgári korban gombamód szaporodó egyesületeknek. A gyakorlatban nem feltétlenül vezetett a nők alárendeltsége zsarnoksághoz. A házastársak közötti érzelmi kapcsolatok, a valláserkölc szabályai, illetve a közvélemény elvárásai szelídíthették a hatalomgyakorlást. Vitás kérdésekben azonban a férj szava volt a döntő. A két nem eltérő társadalmi presztízsének és egyenlőtlen viszonyának egyik forrását a munkamegosztásban betöltött helyükben kell keresnünk. A hagyományos társadalmakban a család többnyire gazdasági közösséget is alkotott. A családfő földjén, műhelyében, boltjában dolgoztak a családtagok. A nő leginkább partnere volt a férfinak, a családi létfenntartáshoz való hozzájárulását sokkal inkább egyenrangúnak tekintették, mint a modernizálódó világban.² A családi gazdaságban a termelés és a fogyasztás térbelileg nem különült el egymástól. A családi munkamegosztás legfontosabb dimenziója a nem és az életkor volt. A nők részvételét a családi munkatevékenységekben főképpen az határozta meg, hogy életciklusuk mely szakaszában jártak. A hajadonok és a gyermekek számára magától értetődő volt a családi gazdaságban való teljes körű részvétel. A házasságkötés után az első gyermek születéséig tudott részt venni a nő a munkában. Az iparosodás során térbelileg elvált egymástól a termelés és a háztartás. A családok ekkortól fokozatosan családi bérgazdaságokká alakultak át. Már nem az otthon végzett közös munka volt a jellemző. A megélhetést már mind szélesebb körben a fizetésért végzett munka biztosította, amely lényegében a férfiak kiváltsága lett. Kialakult a családtagok új osztályozása keresőkre és eltartottakra. A nők keresőtevékenységét a család munkaerőigénye helyett a keresetük iránti igény határozta meg. Hajadon lányok léptek

² Fónagy Zoltán: „Első kötelessége a házi béke biztosítása.” – *A nő a polgári családban*. 2014. Elérhető: http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/03/08/noi_szerepek_740 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 28.)

be a munka világába, a feleségek egyre inkább csak a család szükségleteitől függően, kiegészítő és átmeneti jelleggel. A strukturális változások előrehaladtával módosultak a nők számára kínált munkalehetőségek is. Az iparban jelentkező keresletcsökkenést részben ellensúlyozta a szolgáltatások részéről jelentkező munkaerőigény. Egyre inkább lehetővé vált, hogy a feleségek ne vállaljanak munkát, hanem idejüket a háztartás vezetésének és gyermekeik nevelésének szenteljék.³ Az egész társadalomra jellemző volt az endogámia, azaz a belső körből való nőülés. A helybelieket előnyben részesítették, a házasságról az apa döntött. A házasságot tehát a szülők szervezték meg, a házassági jog 1895-ig egyházi jog maradt, a válást csak a protestáns egyházak engedélyezték, de csak kevesen éltek vele. A házasságok célja a család felemelkedésének biztosítása volt.⁴ A hagyományos társadalomban a házasságok nagy többsége gazdasági célból kötött. Olyan intézménynek tartották, amely megteremti az önfenntartásnak és az utódok felnevelésének kereteit. Vénlánynak maradni szégyen volt falun, az ilyen lányok a közösség periferiájára szorultak. A legénynek megmaradó férfiembert sem tekintették teljes értékűnek a falu társadalmában. A városi középosztályban pedig leginkább szánakoztak az egyedülálló nőknél.⁵

2. A női munka megjelenése

A modernizáció velejárójaként a 19. század második felétől a nők közül egyre többen jelentek meg a munka világában a nagybirtokokon, a gyárakban, az üzletekben, majd a 20. század elejétől az alkalmazotti és a tisztviselői pályákon is. Az első világháború előtt Magyarországon már minden ötödik nő pénzkereseti tevékenységet folytatott. Az általában az év egy részében történő munkavállalást jelentette, leginkább házasságkötésük előtt, 15-25 éves korukig dolgoztak. A társadalmi norma velük szemben továbbra is a gyermekszülés, a jó feleség és háziasszony volt. Nem meglepő, hogy a legtöbb nő az agrárszektorban dolgozott. A falusi nők munkája javarészt rejtve maradt a statisztikát készítőkhöz, ők vagy kisegítő vagy eltartott családtagként szerepeltek az összeírásokban. Amíg a gazdálkodás javarészt a nagyállatok legeltető tartásából, illetve a különféle gabonafélék termesztéséből állt, a nők munkáját leginkább aratáskor és szénagyűjtéskor vették igénybe. A 19. század második felétől azonban elterjedtek a kapásnövények (például a kukorica), ezek kapálása vagy éppen a zöldség- és dohányfélék termesztése nagyobb számban követelte meg a női munkaerő alkalmazását. 1880-ban csaknem félmillió nő dolgozott idénymunka jelleggel summásként vagy napszámoként a földeken, vagy éppen részes munkát vállaltak a birtokokon.

A legszegényebb családok már a 6-10 éves lánygyermeküket is elszegődítették például libapásztornak nyáron, hogy legalább az ő étel- és ruházati szükségletük biztosítva legyen. A nagyobb lányok esetében leginkább a ruházatuk árát kellett előteremteni.

³ Nagy Beáta: Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 1994. 155–175. 155–156.

⁴ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Budapest, Korona, 2005. 57–122. 67–68.

⁵ Fónagy Zoltán: „Szerelmem nélkül is költethetők boldog házasságok” – *Párválasztás a polgárosodás korában*. 2014. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/01/12/a_szerelmi_hazassag (A letöltés dátuma: 2020. 02. 28.)

Az iparban leginkább a ruházati, az élelmiszeripari és a dohányipari területeken alkalmazták nőket. A századelőn a gyáriparban foglalkoztatottak 25%-a már a gyengébbik nem képviselői közül került ki, akik házasságkötés előtt jórészt abbahagyták tevékenységüket. A textilipar viszonylagos fejletlensége miatt nem volt meghatározó a női és a gyermekmunka igénybevétele. Alacsony bérekért, általában segédmunkásként vagy napszámosként alkalmazták őket. 1910 előtt minimális lehetőségük volt arra, hogy szakképzettséget szerezzenek. Ékszerész, órás, műszerész képzettségek esetén, valamint a divatiparban voltak lehetőségeik. Nagy számban alkalmazták azonban őket a kereskedelmi területen, például kofaként, boltosként vagy éppen a vendéglátásban. Az egészségügyben leginkább szülésznőként dolgoztak képesítés nélküli parasztszónokok. A középosztály alapállása az volt, hogy a férfiaknak olyan munkát kell vállalniuk, amelyből el tudják tartani a családjukat. A 19. század utolsó harmadától egyre több úrinő is dolgozni kényszerült. A középosztály egyre szélesedett, így egyre nőttek a jövedelmi különbségek is. A modernizáció miatt gyengült a rokoni kötelék, a családok egyre kevésbé tudták és akarták a férj nélkül maradt vénlányok eltartását vállalni. Gyakran vették át nők a családi műhely vagy üzlet vezetését. Elvéve előfordult, hogy a házasságban élők is rákényszerültek a munkavállalásra, noha az presztízsvesztéssel járt számukra. A középosztálybeli pályák közül először az oktatás alsó szintjén sikerült a nőknek teret nyerniük. A legkisebb presztízsű tanítónői állást már az 1850-es évek végétől vállalhatták. 1869-ben 4%-ot ért el az arányuk, de a századfordulón az elemi iskolákban tanítók 25%-a már nő volt. A tanítóképzők növendékei között pedig már többségben voltak. A magasabb fokú oktatási intézmények esetében azonban jóval kevesebb nőt találunk. Az egyetemi oktatást csak 1895-ben nyitották meg számukra. A sajtóban rendszeresen foglalkoztak azzal, hogy vajon képesek-e a férfiakhoz hasonló szellemi munka elvégzésére. Nem tartották őket elég erősnek fizikailag, túl érzélgősnek, gyengének érezték őket mások gyermekeinek nevelésére. Gyakran figyelmetlennek tartották őket. Ezek mögött azonban az a félelem húzódott meg, hogy elvehetik a családfenntartó férfiak munkáját. Sokan gondolták úgy az intézményfenntartók közül, hogy ha a tanítónők terhesek lesznek, le kell mondaniuk, mert az iskolás gyerek erkölcsére veszélyes, ha ilyen nőt látnak a katedrán. Nem meglepő, hogy közülük nem sokan mentek férjhez, akik igen nagyrészt abbahagyták a tanítást.

A tanári pálya mellett még az orvosi területen fogadták el a nők megjelenését. Ennek oka az volt, hogy az ápolás és a nevelés hagyományosan női foglalkozásnak számított. Az orvosi pálya a világháborúig nem vált a gyakorlatban igazán elfogadottá számukra, bár az orvosi hivatás volt az egyik első, amelyet megnyitottak a felsőoktatásban számukra. A technikai fejlődés is adott lehetőséget a nők foglalkoztatására. Miután kiépült a postai és a távközlési hálózat, párhuzamosan megjelentek a postás és a telefonos kisasszonyok. Először jobbra a férfi tisztviselők vitték be a hivatalokba a feleségeiket, lányaikat. A céges adminisztrációban az írógép elterjedésével összefüggésben, az 1890-es évek végétől hódítottak teret titkárnőként. A közhivatalokban ugyanakkor még az alsóbb szintekre sem kerülhettek be, nem is beszélve a jogi végzettséget igénylő hatalmi pozícióktól.⁶

⁶ Fónagy Zoltán: „Úrilánynak nem illik kenyeret keresni”. *A dolgozó nők a boldog békeidőkben*. 2014. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/09/14/noi_munkavallalas_kezdetek#more6695043 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 29.)

3. A női cselédség

A 19. század vége felé az egyre növekvő számú úri középosztály tagjai nagyszámban cselédként alkalmazták a nőket. A fizetett munkát végző szegény nők legnépesebb csoportját alkották a cselédek. A polgári család presztízse megkövetelte a cselédtartást, gyakorlatilag nem számított úrinőnek az, akinek nem volt cselédje. Leginkább a nagyvárosokban vagy a fővárosban dolgoztak. Nem ritkán a városokban igyekeztek maguknak férjet találni, leginkább megfelelő egy nyugdíjas szakmunkás volt, de egy kisiparos férj is a társadalmi státusz emelkedését jelentette számukra. Egy részük azonban hajadon maradt, az átmenetileg szánt pályából élethosszig tartó szolgálat lett. Keveseknek adatott meg az a lehetőség, hogy például szakácsnői képesítést szerezzenek. Többnyire 14-16 éves kor körül álltak először szolgálatba, a többségük néhány éves kitérő után vissza tudott térni a cselédségből. Az 1876-os úgynevezett cseléd törvény foglalkozott jogaikkal és kötelességeikkel. A gazda parancsait kötelesek voltak végrehajtani, sok esetben a személyi szabadságukat is korlátozhatták.

Feladataik közé a gyerekeknveléstől a háztartás vezetéséig minden beletartozott. Külön szakácsnőt, dajkát, szobalányt csak a gazdagabbak tudtak foglalkoztatni. Nevelőnőt leginkább az arisztokrácia és őket követve a nagypolgári, felső középosztálybeli családok alkalmaztak. Ők leginkább Ausztriából, Németországból, kisebb részt Franciaországból, Angliából érkeztek. Főként a középosztálybeli, árva, elszegényedett, a kor lehetőségeihez képest művelt lányoknak jutott ez a hivatás. A háztartásban foglalkoztatott nők nagy része a vasárnap délutáni kimenő kivételével a családnál tartózkodott. Természetesen a lakhatást, az ételmezést a fizetség természetbeni részeként tekintették, illetve a károkozást is ebből vonták le. Kezdetben főleg csak a sokszobás nagypolgári családoknál volt külön szobájuk, azon viszont sokan osztoztak. Az átlagos középosztálybeli családnál a cseléd a konyhában aludt, egy összecukható ágyon. A század végétől kezdődően a 2-3 szobás házakban, kicsi, a konyha mellett elhelyezkedő cselédszoba kezdett elterjedni. Sok helyen a cseléd mindössze a maradékokat kapta kosztként. Jobb helyeken már a tálalás előtt félretették adagját, amelyet miután a család megebédelt, a konyhában fogyasztathatott el. Nagyobb, gazdagabb háztartásoknál előfordulhatott, hogy külön főztek számukra, természetesen a minél olcsóbb ételek kerültek hozzájuk.

A cselédek háztartási, főzési ismeretekre tettek szert, amelyet hazatérve hasznosíthattak. A főzelékek, mártások, torták elterjedése a falusi háztartásokban leginkább hozzájuk köthető. A faluról elszegődött cseléd általában nem használhatta a lakásban lévő fürdőszobát, a napi mosdást a konyhában végezte. A századforduló után épült bérházakban a lakáson kívül külön illemhelyeket, a mosókonyhák mellett pedig cselédfürdőt alakítottak ki, amelyet meghatározott rend szerint vehettek igénybe. A polgárosodás felé haladó falvakban a magasabb tisztaságigény, a szélesebb körű ételválaszték ismerete, valamint a konyhai és háztartási ügyesség emelte értéküket a házassági piacon.

A távolabb eső, modernizációból kimaradó falvakban azonban ajánlatos volt ezeket az ismereteket letagadni, mivel megszólták az úgymond elúriasult lányokat. A városfalu, polgárság-paraszság ellentét miatt gyakran otthontalannak érezték magukat. A cseléd és gazdaasszonya közötti viszony gyakran konfliktusos, tettelegességig fajuló

volt. Gyakran a cseléden vett elégtételt az úrnő a férjével szembeni alárendeltség miatt. A cselédeket lustának, lopósnak, kétszínűnek, alattomosnak említették a középosztálybeli társaságokban. Gyakran házi ellenségként tekintettek rájuk, kiszolgáltatottságuk elképesztő méreteket öltött. Bár igyekeztek jó hírekre vigyázni, azonban többször váltak a család férfi tagjainak kiszolgáltatott szexuális eszközévé. A cselédválasztás során szempont volt a lányok megnyerő külseje, többek között, hogy a prostituáltakal való érintkezéstől megóvják fiúgyermeküket. A viktoriánus kor szigorú erkölcsi szabályai ellenére jobbra elnézték, ha az alá-fölé rendeltségben állók között jött létre szexuális kapcsolat. A férfiaktól elvárták (ha ő még nem rendelkezett keresettel, akkor a családjától), hogy minimális szinten gondoskodjon az ilyen kapcsolatból született gyermekéről, és a dajkaságba adott csecsemő költségét fizesse meg. Sok cselédlány prostituált lett. A kiszolgáltatott emberek könnyen jutottak a kerítőtűk, leánykereskedők karmai közé. A világháború előtt a fővárosban nyilvántartott prostituáltak kétharmada cseléd volt azt megelőzően. A megesett lányok gyakran nem találtak legális munkát a munkaerőpiacon.⁷

4. A nőegyletek Magyarországon

A 19. század második felétől sorra alakultak Európában, így Magyarországon is a nőegyletek. Ezek a szervezetek nagyrészt jótékonykodással foglalkoztak, vagy valamelyik vallás felekezetének nőtagjait tömörítették. 1861. március 15-én Damjanich Jánosné, Batthyányi Lajosné és Zichy Pál Ferencné alapította a Magyar Gazdaasszonyok Országos Egyesületét, céljuk a női hivatás elősegítése, árvaházak, óvodák, bölcsődék felállítása volt. Nagyon fontos cél volt a szabadságharcban meghalt hősök árváinak támogatása. Elemi és polgári iskolát szerveztek az 1866-ban felállított árvaházban.

Ugyanebben az évben alakult meg és hozott létre hasonló intézményt a Pesti Izraelita Nőegylet is, amely 1869-től ingyen konyhát, 1910-től gyermekágyas otthonot működtetett. 1869-ben alapították az Országos Nőképző Egyletet, Veres Pálné és Beniczky Hermin felhívása nyomán. Az egylet bevételei adományokból, alapítványi pénzekből, bálók, felolvasóestek, hangversenyek belépődíjaiból származtak, valamint 50 ezer forintnak megfelelő segílyt kaptak. A forrásokból tagintézményeket nyitottak, 1 elemi és 3 felsőbb osztályt működtettek a lányok számára, évente 80 hallgatójuk volt.

1884-ben alakult meg a Mária Dorothea Egyesület József főherceg leányának fővédnökségével, amely az ország tanítónőinek (3700 fő, köztük 1000 apáca) negyedét tömörítette. Az egyesület fő célja a nemzeti nőnevelés alapjainak megszilárdítása, a tanítónők anyagi és társadalmi helyzetének javítása volt. 1895-ben 1153 tagot számlált, és négy vidéki körrel rendelkezett: Győrben, Kolozsvárott, Újvidéken és Fiumében. Csáky Albinné az egyesület 10 éves fennállása alkalmából kiadott munkájából meg tudható, hogy tudományos és társadalmi témájú előadásokat tartottak, 11 kötetet adtak ki és könyvtárral rendelkeztek. 1889-ben Budapesten létrehozták a tanítónők otthonát, ahol 8 fő lakhatott.

⁷ Fónagy Zoltán: „Fontos tényezője a kellemes otthonnak”. – A cseléd a polgári háztartásokban. 2014. Elérhető: http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 29.)

1890-ben jött létre az Országos Nőipar Egylet, amelynek célja női ipari iskola létesítése volt, továbbá a végzetek munkába állítása, illetve segítése azért, hogy önálló keresőtevékenységet tudjanak folytatni.

1892-ben alakult meg a Lujza Egylet, amelynek fő feladata munkahelyek keresése volt a rászoruló nőknek. A Lorántffy Zsuzsanna Egylet protestáns szellemű, sokoldalú tevékenységet látott el, a segítéstől az oktatásig. 1897-ben alakult meg a polgári osztályhoz tartozó nőket tömörítő Nőtisztviselők Országos Egyesülete, amely a jól fizető értelmiségi pályák megnyitásáért, a férfiakkal megegyező bérekért, az egyenlő iskoláztatásért harcolt.

Az 1890-es években a nyugati keresztény-szociális pártok és eszmék hatására létrejött az Országos Katolikus Nővédő-egyesület. Országsszerte 16 leánykört és 20 nővédő egyesületet hoztak létre. Pálffy Pálné 1907-ben szervezte meg a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségét, amely 1908-ban kivált a szervezetből. Létrejött Hanuy Ferenc támogatásával az Egyetemi Hallgatónők Szent Margit Köre, a Korányi Sarolta által életre hívott Katolikus Tisztviselőnők és Női Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége. Buttkay Antal létrehozta a Katolikus Leányok Szövetségét. 1903-ban alakult meg a Keresztényszociális Párt, amely cselédotthonokat, munkahelyeket teremtett. A Szociális Misszió Társulat 1908-ban alakult meg Prohászka Ottokár támogatásával, apácák gondozták a problémákkal küzdő gyermekeket. Nővédelmi Hivatalt is létrehozta, 1912-ben pedig létrejött a Katolikus Női Patronage, tagjai fogházmissziót is elláttak. 1903-ban alakult meg a Magyarországi Munkásnő Egyesület, Gárdos Mariska volt a szervezet titkára. 1905-ben szerkesztésében jelent meg a *Nőmunkás* című lap. 1905-ben jött létre az International Women Council magyar osztálya, Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége néven. 1909-től lapot is kiadtak, *Egyesült Erővel* címen, Perczelné Kozma Flóra és Szemere Ilona szerkesztésében. A munkásnők érdekvédelme gyenge volt a századfordulón, mivel a nőegyletek tagja a középosztály és az arisztokrácia asszonyaiból kerültek ki, akik közül sokan elítélték a nők ipari munkavállalását. A munkásszervezetek pedig a jelentősebb számú férfira figyeltek. Az Általános Munkásegyletnek nő nem is lehetett a tagja.⁸

5. A lányok oktatása

A 19. század elején leginkább a katolikus nőnevelő szerzetesrendek folytattak elkülönült lányoktatást. Létezett azonban számos népiskola is, ahol együtt tanították a két nem képviselőit. Sorra indultak meg a kézimunka-tanfolyamok, kézműipari iskolák is. 1845-ben Magyarország elemi tanodáinak szabályzata mindkét nem számára előírta az elemi alsó két osztályának elvégzését. Az Eötvös József-féle 1868. évi XXXVIII. törvény egységes tananyagot írt elő a fiúknak és a lányoknak, 6-12 éves korig tartó alapiskoláztatást, létrehozta a 6 osztályos elemi iskolát. Döntöttek az ismétlődő iskola, a felsőbb népiskola és a 4. elemi elvégzése után megkezdhető polgári iskola létrehozásáról is. A felsőbb népiskola a fiúknak 3, a lányoknak 2, a polgári 6, illetve 4

⁸ Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2008. 78–90.

éves volt, ahol a tanulók nemek szerint különültek el. A törvény a 3 éves tanítóképzők alapítását is elrendelte, ahová a 15. életévüket betöltött jelentkezőket vették fel, ha igazolni tudták a polgári iskola ismeretanyagának elsajátítását. A törvény következtében jelentősen javultak a műveltségi mutatók, csökkent az analfabetizmus. A statisztikák szerint Magyarországon 1880-ban a nők 30,1%-a, 1890-ben 39,0%-a, 1900-ban pedig 46,7%-a tudott írni és olvasni. Régióként jelentős eltérések voltak. 1910-ben Sopronban 82,7%, Budapesten 81,8%, Pozsonyban 78% volt az olvasni és írni tudó nők aránya. Nemzetiségi megoszlást tekintve a női írástudók között a németek és a magyarok álltak az élen, a sereghajtók pedig a románok és a rutének voltak. Wlassics Gyula minisztersége idején, 1896-ban vált lehetővé, hogy a nők érettségit tegyenek. Az Országos Nőképző Egyesület leányiskolájában tartották Magyarországon az első leánygimnáziumi érettségit 1900 júniusában. A Budapesti és a Kolozsvári Egyetem bölcsészeti és orvosi kara, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamok nyíltak meg a nők számára 1895-ben. Az első hazai hallgatónő, a feminista mozgalom későbbi élharcosa, Glücklich Vilma volt, aki az 1895–96-os tanévben iratkozott be a Budapesti Tudományegyetem matematika–fizika szakára. A századfordulóra az egyetemi hallgató nők aránya 1% volt, az 1910-es évek elejére érte el a 7,5%-ot.⁹ Az egyetemi karok részleges megnyitása a nők előtt megteremtette a jogi feltételeit a nők külföldön szerzett diplomájának honosítására is. Így ismerték el 15 év késsedelemmel az első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma (1847–1922) diplomáját. A zürichi egyetem orvosi karán végzett és védte meg disszertációját 1879-ben. Egy évvel később hazatért, de hiába kérte Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztertől annak hivatalos honosítását. 1881-ben magánúton letette az itthoni egyetemi tanulmányokhoz szükséges érettségi vizsgát. A miniszter azonban nem akart precedenst teremteni más tanult nők számára. Elvált asszonyként saját magának kellett eltartania családját, bábaként helyezkedett el. Problémája azonban lassanként az egész tanulni vágyó nőtársadalom közös ügyének szimbólumává vált. 1895-ben végül honosították diplomáját. Azután nyílt lehetősége orvosi praxisa folytatására. Szakkönyveket fordított, egészségügyi felvilágosító munkát végzett és szegény betegek gyógyításával foglalkozott. A Nagy Háború idején katonarorvosi munkát végzett, valamint bekapcsolódott a női egyenjogúságért indított küzdelembe.¹⁰

6. A nők tömeges munkába állása

A női munkavállalás nagymértékben szükséges volt a kivándorlás miatt is, amely megváltoztatta a nemek közti arányokat. Az 1880-ban tartott népszámlálás során a női lakosságot főfoglalkozási ágak szerint vizsgálták, 6 978 976 nő foglalkozását jegyezték fel, akik közül 1 534 411 nő adózóként is szerepelt. Az 1890-es, illetve az 1910-es népszámláláskor már a mezőgazdasági keresők által eltartottakat is számitásba vették. A keresők száma ezen időszakban 264 190 fővel, mintegy 14%-kal növekedett. 1900-ban már a nők több mint negyede volt kenyérkereső. 915 665

⁹ Kéri (2008) i. m. 91–123.

¹⁰ Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat, 2006. 128–129.

nőnek volt mellékfoglalkozása, de ez az adat nem nyújt pontos képet, mivel több mellékfoglalkozás esetén mindegyiket külön-külön nyilvántartásba vették. 1890-ben a nők 59,5, 1900-ban 62,8, 1910-ben pedig 50,4%-a a mezőgazdaságban dolgozott. Házi cselédként 1890-ben 17,9, 1900-ban 15,4, 1910-ben pedig 18,6%-uk dolgozott. Az iparban foglalkoztatottak között 6,5%-ról 13,1%-ra nőtt az arányuk. A századfordulón 182 245, 1910-ben 239 968 nő dolgozott ebben a szektorban. Túlnyomó részük azonban ekkor is eltartott volt: 1900-ban 6 316 382, 1910-ben pedig 7 371 179 fő volt ilyen státuszban. A 7-14 éves munkakereső nők aránya a századfordulón 8,3%, a 15-19 éves korúaké 21%. A munkába álló nők csupán 36,3%-a volt férjezett. 1890-ben 26 792 értelmiségi foglalkozású nőt tartottak számon (idosorolták a külföldi nevelőnőket és 10.006, oklevéllel nem rendelkező szülésznőt és bábát is) 155 850 férfival szemben. 1900-ban a kereső nők 1,5%-a, 33 873 fő, tíz évvel később pedig már 3%-a 54 726 fő dolgozott értelmiségiként. Az irodalommal és a művészetekkel összefüggő foglalkozások terén jelentősebb volt számarányuk, például 655 színésznő dolgozott 682 férfival szemben. A tudományos életben, a zenében, a festészetben elvétve voltak nők, a szobrászok, hírlapírók, szerkesztők között pedig egy sem. 1891-ben népiskolákban, illetve kiseddóvó intézetekben 6 332 780 nő dolgozott, nevelőként pedig 2920 fő.

Komoly problémát jelentett a nők alacsony bérezése a férfiakkal szemben. A mezőgazdasági napszámos munkát végzők esetében például a férfiak átlagosan 151 fillért kaptak, a nők 105 fillért. Az egy hónapra leszerződött mezőgazdasági munkásnő lakást, 3 kiló szalonnát, illetve 40 koronát kaphatott, ezért minden teendőt el kellett látnia, ugyanakkor egy béres fiú teljes ellátást és szállást, emellett még havonta 50-60 koronát kapott. Az élelmiszerárak folyamatosan nőttek, óriási gondot okozott a lakbér, az ágybérletek árának növekedése. A ruházzkodást is egyre nehezebb volt megoldani.

A fővárosban a lakbér heti 2 forintnak megfelelő összegnél kezdődött a százzal, de elérhette az évi 200-at is. Az 1-2 helységből álló lakásokban élt a népesség 48,2%-a, 60%-ukban egy helységre 2 embernél több jutott. Országszerte komoly gondot okozott a leánykereskedelem, a prostitúció, a magzatelhajtás, illetve a nők egészségvédelme. Az 1872-es ipartörvény (VIII. törvénycikk) 68. paragrafusa előírta, hogy a gyárakban kifüggesztett munkarend összeállításánál figyelembe kell venni a nők fizikumát, testi erejét.¹¹ Az 1876-os cselédtörvény (XIII. törvénycikk) 21. paragrafusa értelmében a gazda felmondhatta a szerződést, ha a cseléd teherbe esett.¹² Az 1884-es (XVII. törvénycikk) 116. paragrafusa ipartörvény megismételte az előző rendelkezéseit azzal kiegészítve, hogy a szülés után 4 hétig felmentették őket a munkavégzés alól, anélkül, hogy munkájuk megszűnt volna.¹³ Mivel a nők a szülést követően nem jutottak jövedelemhez, kénytelenek voltak előbb munkába állni. Az ipartörvények értelemszerűen nem vonatkoztak a mezőgazdaságban dolgozókra. Az 1907. évi (XIX. törvénycikk) 50. paragrafusa rendelkezett a munkások baleset és betegbiztosításáról, amely előírta, hogy a pénztár tagjai szülészeti támogatást és gyermekágyi segélyt kaphattak maximum 6 hét időtartamra.¹⁴ 1908-ban azonban a dolgozó nők

¹¹ 1872. évi VIII. törvénycikk, ipartörvény, 68. §.

¹² 1876. évi XIII. törvénycikk, cselédtörvény, 21. §.

¹³ 1884. évi XVII. törvénycikk, ipartörvény, 116. §.

¹⁴ 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról, 50. §.

mindössze 1%-a volt biztosítva. Az 1911. évi (XIX. törvénycikk) 1. paragrafusa este 10 órától reggel 5 óráig megtiltotta a nők éjjeli munkavégzését a bányákban, kohókban, vasúti és hajózási javítóműhelyekben. Mezőgazdasági jellegű tevékenységre nem terjedt ki a tilalom, csakúgy, mint a szolgáltató szektorra és a családi vállalkozásokra sem.¹⁵

A korszakban óriási méreteket öltött a csecsemő- és a gyermekhalandóság. Főbb okai között említhető a szegénység, a tudatlanság, a babona és a nem megfelelő ápolás. Sorra jelentek meg a különböző kézikönyvek a témában. 1901-ben betiltották azokat a készítményeket, amelyek a női termékenység meggátlását szolgálták. 1905-ben megalakult az Országos Gyermekvédő Liga. 1908-ban már 18 gyermekmenhely működött az országban, 1909-ben pedig 50 ezer gyermek élt azokban.¹⁶

7. A házasság és a család jelentősége az osztrák–magyar tisztikar esetében

A Habsburg-monarchia hadserege általában nyűgnek tekintette a családot, amely terhet jelentett a katonai bürokrácia számára, valamint gátolta a tisztek tehetségének és szolgálatának korlátlan felhasználását. Másrészt közismert volt, hogy a tisztek fiai a tisztikar fenntartásának legjobb és legmegbízhatóbb utánpótlási forrását jelentették. A hadsereg szigorúan korlátozta minden alakulatban azoknak a számát, akik részére családalapítást engedélyeztek. A rendelkezések értelmében a tisztek csak olyan nőkkel köthettek házasságot, akik nem jelentettek a kincstárnak megterhelést, illetve nem veszélyeztették a tisztikar előkelő társadalmi státuszát és méltóságát. Mária Terézia szabályozta 1750-ben elsőként az aktív tisztek házasságkötését. A rendszabályokat később kiterjesztették a szolgálaton kívüli, sőt a nyugdíjas tisztekre is. A rendelet értelmében az ezredtulajdonos, az ezredparancsnok és a tiszti gyűlés engedélye volt szükséges a frigyhez, továbbá megkövetelték a házassági kaució letétbe helyezését is, amelynek révén gondoskodhattak a tiszt özvegyéről. A hadnagyok esetében közel tízévnyi illetménynek megfelelő összeget követeltek, míg a századosok esetében ötévnjit. II. József 1777-ben rendeletben terjesztette ki a kauciót, nem csupán a sor-katonaság tisztjeire, hanem a hadsereg minden tisztjére. Továbbá rendelkezett a kaució nélküli házasságról is, ha erre a császár engedélyt ad és a tiszt özvegye nevében lemond mindennemű nyugdíjigényéről. 1812-ben újabb rendeletet hoztak a kérdésben, amely szerint egy meghatározott összeg letétbe helyezése helyett bizonyos évi jövedelmet kellett garantálni, ami származhatott akár ingatlanból, akár egyéb forrásból is. A jövedelem a női katonatiszt életében felhasználható volt, egyes ezredekben a női tisztek számát pedig 1 a 6-hoz arányban szabták meg. Az 1861-es szabályozás értelmében megnövelték a megkövetelt jövedelem összegét, ezzel még nagyobb terhet róva a harcra fogható egységek tisztjeire. A változásokat azzal indokolták, hogy nagyobb a valószínűsége, hogy az ilyen tisztek elesnek a háborúban, így özvegyeikről nagyobb arányban kell gondoskodni. Rendfokozatuktól függetlenül, a 30 éven aluli tiszteknek meg kellett duplázniuk a kaució összegét. A szegényebb garancsártiszteknek

¹⁵ 1911. évi XIX. törvénycikk az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról, 1. §.

¹⁶ Kéri (2008) i. m. 129–150.

engedélyezték a kisebb összegű kaució letétbe helyezését, illetve engedélyezték, hogy a határőrezredek tisztjeinek fele megnősülhessen. 1887-ben került sor a kaució újabb emelésére, ugyanakkor a korábnál több tisztnek engedélyezték a házasságot. A szerezredekben az egységek tisztjeinek negyede, a vezérkarban szolgálók fele megházasodhatott. 1907-ben minden ezredtisztikar felének engedélyezték a nősülést, de egyúttal megemelték a kauciót. A hadnagyoknak 60 ezer koronát kellett letétbe helyezniük, amely évi átlagos alapilletményük több mint harmincszorosának felelt meg. A magasabb rangúaknál jelentősen csökkent az összeg, például az őrnagyoknak 30 ezer koronát, évi alapilletményük mintegy ötszörösét kellett letétbe helyezniük. Az őrnagyoknál magasabb rendfokozatúaktól pedig egyáltalán nem követeltek kauciót. Mindezeknek a kései házasodás volt a következménye, sok tiszt pedig sohasem kötött házasságot. A kauciót kezdetben arra szánták, hogy jövedelmet biztosítsanak a nyugállományú tiszteknek, később az özvegyeiknek, hiszen abban az időben nem létezett nyugdíjrendszer. Később fontos cél volt a tisztai családok jövedelmének kiegészítése. A 19. században a jólléti állam bevezette a nyugdíjat, sőt még az özvegyi járadékot is, ami már elegendőnek bizonyult. Emellett emelték a tisztii illetményt is, amely már lehetővé tette a családalapítást a tisztiek számára, feltéve, hogy minimum századosi rangban nősültek. A kaució folyamatos emelésének célja a társadalmilag elfogadhatatlan házasságok meggátolása volt.¹⁷ Elmondható az, hogy a katonai házasságkötésekre is vonatkoztak az állami törvények. Az 1894. évi XXXI. törvénycikk rendelkezett a házassági jogról, amely magában foglalta többek között az eljegyzés, a házassági akadályok, a házasságkötés, a házasság érvénytelenségének és felbomlásának, valamint még az ágytól asztaltól való elválás szabályait is. A véderőről szóló rendelkezés értelmében szükséges házassági engedélyt e törvény a házassági akadályok között említette meg, és a katonai büntetőbíráskodás hatáskörébe rendelte az engedély nélküli frigy megtorlását.¹⁸

A fiatal tisztiek igyekeztek minél gazdagabb családba benősülni. A tisztiek többsége azonban agglégény maradt. 1872-ben a közös hadsereg 12 436 hivatásos tisztje közül mindössze 3 628 (29,2%) volt nős vagy özvegy. Néhány kibúvó is akadt ugyanakkor a rendszerből. A tisztté avatás előtt kötött házasságokat nem érvénytelenítette a hadsereg. A tisztiek pedig kivételes házassági engedélyért is folyamodhattak a császárhoz, legfőképpen akkor, amikor a mennyasszonyuk egy másik vagyontalan tiszt lánya volt. Természetesen a befolyásos kapcsolatok is számítottak. Arra is akadt példa, hogy a tiszt nem tudta előteremteni a szükséges kauciót, így képzeletbeli összeget jelentett be.

A tisztiek feleségei a háztartást vezették, nevelték a gyermekeket, nem dolgoztak. A tiszteknek egyébként viszonylag kevés gyermekük volt (átlagosan két gyermek családonként), mert a társadalom többi férfi tagjához képest tíz évvel később nősültek. A válás a századfordulóig szinte ismeretlen fogalom volt. A nősülésből kimaradt tisztiek szabados szerelmi életét és a bordélyházak rendszeres látogatását a katonai vezetők

¹⁷ Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest, Gondolat, 1993. 178–180.

¹⁸ Závodi Szilvia: A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében. *Folia Historica*, 24. (2006), 115–130. 115–116. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/FoliaHistorica_24/?pg=117&layout=s (A letöltés dátuma: 2020. 05. 17.)

elnézték.¹⁹ A prostituáltakat a rendőrség nyilvántartotta és orvosi vizsgálatoknak is alávetették őket, mégis jelentős számban fordult elő nemi betegség. A becsület-bíróságok a szeretők és a vadházasság dolgában elnézőek voltak, de a házasságtörést keményen büntették, kiváltképp, ha az a tisztársak feleségeivel történt. A katonai bíróságok szigorú ítéleteket hoztak a nemi erőszaktevők esetében.²⁰

A napóleoni háborúkat követően nyugdíjat fizettek a hadiözvegyeknek, és azoknak, akik kaució letétbe helyezése nélkül mentek férjhez. A gyermekek után is fizettek csekély összegű támogatást, de csak minimum 3 gyermek esetén, valamint életkorhoz kötötték. A fiúk 20. életévükig, a lányok 18. életévükig voltak jogosultak a támogatásra. 1887-ben nyugdíjra jogosultnak nyilvánították mindazon özvegyeket, akiknek férje csatában esett el, vagy a háborús nélkülözések, szolgálati balesetek vagy járványok következtében hunyt el. Továbbá azok az özvegyek is nyugdíjat kaptak, akiknek férje 60 évnél idősebb volt nyugállományba helyezésekor, vagy 40 évet szolgált és ez által jogosult lett a nyugdíjra. Viszont azoknak a tiszteknek az özvegyei nem voltak jogosultak, akiknek férjei nem szolgálattal kapcsolatos betegségekben vagy balesetben haltak meg, illetve engedély nélkül házasodtak, lemondtak tisztí rangjukról, kivándoroltak vagy hadbíróóság ítélte el őket. A 19. század végén azonban a tisztí özvegyek nyugdíja még mindig messze elmaradt a köztisztviselők özvegyei által kapott összegtől. A hadiözvegyek 50%-kal magasabb nyugdíjban részesültek, valamint ellentétben más özvegyekkel, minden gyermekük után nevelési támogatást is kaptak, még akkor is, ha nem volt 3 gyermekük. 1907-ben emelték az összegeket, azon tisztí özvegyek, akiknek férje csatában esett el, vagy a háborús erőfeszítések következtében halt meg ismét 50%-os emelést kaptak. Egy főtisztí özvegye magasabb nyugdíjban részesült, mint mondjuk egy ezredesé. Az özvegy nyugdíja megszűnt, amikor állást vállalt, vagy újból férjhez ment. Azoknak a családoknak is fizettek ezen túl nevelési pótlékot, ahol nem volt 3 gyerek, azok nagykorúvá válásáig. A korhatárt mindkét nem esetében 24 évre emelték fel. Az állam tehát hajlandó volt támogatni a tisztí mind fiú-, mind leánygyermekkei egyetemi tanulmányait. Fontos cél volt, hogy ne legyen ellátatlan gyermek, a fiúkat katonaiskolákban, a lányokat pedig tisztí leánynevelő intézetekben helyezték el. A Mária Terézia által 1775-ben az alsó-ausztriai St. Pöltenben alapított, államilag finanszírozott osztrák leányiskola az elszegényedett vagy elhunyt tisztí leányait nevelő női munkára képezte ki. A végzeteket megajándékozták 250 forinttal, illetve ha legalább 6 évig dolgoztak nevelőként, kaució nélkül is férjhez mehettek katonatisztíkekhez. Amennyiben nem találtak férjet, és már nem dolgozhattak tovább nevelőként, életük végéig 150 forintos évi nyugdíjat kaptak. 1786-ban a tisztí leánynevelő intézet a Bécs melletti Hernalsba költözött. Azt két kisebb iskolával egészítették ki a 19. század első felében a közkatonák és az altisztíek árva lányai számára. Az iskola célja az volt, hogy ezek a leányok majd szobalányként szolgáljanak polgári családoknál. Egy másik tisztí leánynevelő intézetet is létrehoztak Sopronban, amelynek célja a lányok hernalsi iskola számára történő felkészítése volt. Hernalsban a nevelőnök mellett később tanító nőt is képeztek (1905-ben 200 növendéke volt az iskolának), a tehetségesebbeket pedig arra ösztönözték, hogy a középiskolát is végezzék

¹⁹ Hajdu Tibor: *Tisztíkar és középosztály. Ferenc József magyar tisztíjei*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1999. 246–248.

²⁰ Deák (1993) i. m. 180–183.

el. 1907-ben a tisztí árva nevelési pótlékának folyósítását kiterjesztették a 24 éves korhatárig, így az ott végzetek már egyetemre is mehettek. Jól látható tehát, hogy a tisztek leányainak összességében kedvezőbb tanulási lehetőségei voltak, mint a polgári társadalom nőtagjainak. Az özvegyek férjük halála esetén gyorssegélyt kaptak, amely a férj utolsó évi illetménye egynegyedének felelt meg. Külön gondoskodtak azokról, akiknek a férjét elmebajosnak nyilvánították, illetve az elmebajos özvegyekről és árvákról is. Mindez csak szerény megélhetést biztosított, de mégis kedvezőbb volt a 19. század első felének állapotaihoz képest.²¹

8. A „Zrínyi Ilona” Honvédtisztí Leánynevelő Intézetéről

Az intézmény létrehozásának az ötlete 1850-ben merült fel, amikor a Sopronban élő Zahradnikné gróf Bolza Matild egy nagyszabású gyűjtést kezdeményezett egy olyan nevelőintézet felállítása érdekében, amely a harcok során elesett tisztek leánygyermekének a gondozását vállalta volna. A soproni nőegylet felállított egy alapítványt, majd a megalakulásáról szóló jelentést felterjesztették a katonai főparancsnokságra. A főparancsnokság támogatta az intézmény létrehozását, azonban javasolta, hogy a szakmai ellenőrzés joga az államé legyen. Az uralkodó 1852-ben hagyta jóvá a felállítást, 1855-ben fogadták az első növendékeket. Létszáma folyamatosan nőtt, így az egyesület 1869-ben megvásárolt egy Hosszúsornak nevezett épületet. 1877-ben feloszlott az intézet felállítására alapított egyesület, az intézmény a hadügyminisztérium kezelésébe került át. Kikötötték azonban, hogy végleg Sopronban marad, és elsősorban a közös hadsereg tisztjeinek árvaí lehetnek a gondozottjai. A mintát a bécsi vagyontalan tisztí családok leányárvaí számára létrehozott a hernalsi intézet jelentette.²²

Felhasznált irodalom

- Deák István: *Volt egyszer egy tisztíkar. A Habsburg-monarchia katonatisztíjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest, Gondolat, 1993.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918.* Budapest, Korona, 2005. 57–122.
- Hajdu Tibor: *Tisztíkar és középosztály. Ferenc József magyar tisztíjei.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1999. 246–248.
- Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2008.
- Nagy Beáta: Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Budapest, Replika Kör, 1994. 155–175.
- Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei.* Budapest, Gondolat, 2006.

²¹ Deák (1993) i. m. 193–196.

²² Závodi Szilvia: A soproni Magyar Királyi „Zrínyi Ilona” Honvédtisztí Leánynevelő Intézet. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, (2005), 8. 53–73. 53–55. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_HADT_OHME_08_2005/?p-g=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2020. 05. 17.)

Jogi források

- 1872. évi VIII. törvénycikk, ipartörvény
- 1876. évi XIII. törvénycikk, cselédtörvény
- 1884. évi XVII. törvénycikk, ipartörvény
- 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és bal-
eset esetére való biztosításáról
- 1911. évi XIX. törvénycikk az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának
eltiltásáról

Internetes források

- Fónagy Zoltán: „*Első kötelessége a házi béke biztosítása.*” – *A nő a polgári családban.* 2014. http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/03/08/noi_szerepek_740 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 28.)
- Fónagy Zoltán: „*Szelem nélkül is köttethetők boldog házasságok*” – *Párválasztás a polgárosodás korában.* 2014. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/01/12/a_szerelmi_hazassag (A letöltés dátuma: 2020. 02. 28.)
- Fónagy Zoltán: „*Úrilánynak nem illik kenyeret keresni.*” *A dolgozó nők a boldog béke-időkben.* 2014. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/09/14/noi_munkavallalas_kezdek#more6695043 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 29.)
- Fónagy Zoltán: „*Fontos tényezője a kellemes otthonnak.*” – *A cseléd a polgári háztartásokban.* 2014. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/05/15/cseledek_748 (A letöltés dátuma: 2020. 02. 29.)
- Závodi Szilvia: A soproni Magyar Királyi „Zrínyi Ilona” Honvédtiszti Leánynevelő Intézet. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, (2005), 8. 53–73. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_HADT_OHME_08_2005/?pg=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2020. 05. 17.)
- Závodi Szilvia: A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében. *Folia Historica*, 24. (2006), 115–130. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FoliaHistorica_24/?pg=117&layout=s (A letöltés dátuma: 2020. 05. 17.)